

Inhoud

1. Over het ervaren van morele verwarring 7
2. De mythe van de ruilhandel 29
3. Oerschulden 52
4. Wreedheid en verlossing 85
5. Een korte verhandeling over de morele grondslagen van economische relaties 102
6. Spelen met seks en dood 147
7. Eer en degradatie
Of: over de grondslagen van hedendaagse beschaving 190
8. Krediet versus goud 243
9. De Axiale Periode
(800 v.C.-600 n.C.) 256
10. De Middeleeuwen
(600-1450) 289
11. Het tijdperk van de grote kapitalistische wereldrijken
(1450-1971) 353
12. (1971 – Het begin van iets wat nog nader vastgesteld moet worden) 415

Noten 451

Bibliografie 553

Register 611

[I] Over het ervaren van morele verwarring

Schuld: verplichting van een partij om datgene te voldoen waartoe zij jegens een andere partij gehouden is, m.n. geldsom die men betalen moet wegens ontvangen dienst of levering.

– Van Dale, Groot woordenboek van de Nederlandse taal

Als je de bank honderdduizend dollar schuldig bent, bezit de bank jou.

Als je de bank honderd miljoen dollar schuldig bent, bezit jij de bank.

– Amerikaans spreekwoord

7

Twee jaar geleden bevond ik me door een reeks van toevallige omstandigheden op een tuinfeest in Westminster Abbey. Ik voelde me niet erg op mijn gemak. Het lag er niet aan dat de andere gasten onvriendelijk waren en Father Graeme, die het feest georganiseerd had, was een bijzonder hartelijke en charmante gastheer. Maar ik voelde me totaal niet op mijn plaats. Op een bepaald moment kwam Father Graeme naar me toe om te zeggen dat er iemand in de buurt bij een fontein stond die ik zeker zou willen ontmoeten. Het bleek een elegante jonge vrouw te zijn die hij me voorstelde als advocaat – ‘maar meer van het activistische type. Ze werkt voor een stichting die juridische steun geeft aan anti-armoedegroepen in Londen. Jullie hebben vast een heleboel te bespreken.’

We raakten in gesprek. Ze vertelde me over haar werk. Ik vertelde haar dat ik al vele jaren betrokken was bij de beweging voor mondiale gerechtigheid, de ‘antiglobaliseringsbeweging’ zoals hij doorgaans in de media werd aangeduid. Ze was nieuwsgierig: ze had natuurlijk veel gelezen over Seattle, Genua, het traangas en de straatgevechten, maar... hadden we door dit alles ook iets tot stand gebracht?

‘Eigenlijk,’ zei ik, ‘denk ik dat het verbazingwekkend is hoeveel we die eerste paar jaar bereikt hebben.’

‘Wat dan bijvoorbeeld?’

‘Nou, het is ons bijvoorbeeld gelukt om het IMF bijna volledig te vernietigen.’

Ze bleek niet te weten wat het IMF was en daarom legde ik uit dat het Internationaal Monetair Fonds in de wereld optrad als een soort deurwaarder: ‘Je zou kunnen zeggen als iets wat in de *haute finance* gelijkstaat aan de jongens die je in elkaar komen slaan.’ Ik begaf me in

8 een historisch exposé en legde haar uit hoe de OPEC-landen tijdens de oliecrisis van de jaren zeventig ten slotte zoveel van hun pas verworven rijkdom naar westerse banken overhevelden dat deze niet meer wisten waar ze het geld moesten investeren; hoe Citibank en Chase daarom over de hele wereld agenten uitstuurden om dictators en politici in de derde wereld ervan te overtuigen dat ze geld moesten lenen (toentertijd bekend als ‘go-go banking’); hoe ze begonnen met een uitzonderlijk lage rente die bijna direct opliep tot zo’n 20 procent vanwege het strakke financiële beleid van de vs aan het begin van de jaren tachtig; hoe dit in de jaren tachtig en negentig leidde tot de schulden crisis in de derde wereld; hoe het IMF zich ermee bemoeide door arme landen duidelijk te maken dat zij, om voor herfinanciering in aanmerking te komen, verplicht zouden worden om te stoppen met de prijsbeheersing van basale voedingsmiddelen of zelfs met het aanleggen van strategische voedselreserves, en een eind moesten maken aan kosteloze gezondheidszorg en kosteloos onderwijs; hoe dit alles geleid had tot de instorting van de meest basale vormen van ondersteuning van de armste en kwetsbaarste mensen op aarde. Ik sprak over armoede, over het plunderen van openbare middelen, het instorten van samenlevingen, endemisch geweld, ondervoeding, wanhoop en gebroken levens.

‘Maar wat was uw eigen standpunt?’ vroeg de advocate.

‘Over het IMF? We wilden het afschaffen.’

‘Nee, ik bedoel over de schuld van de derde wereld.’

‘O, die wilden we ook afschaffen. De onmiddellijke eis was dat het IMF moest stoppen met het opleggen van structurele beleidsaanpassingen, die alle directe schade veroorzaakten, maar dat kregen we al verrassend snel voor elkaar. Het doel op langere termijn was kwijtschelding van schuld. Zoiets als het Jubileum uit de Bijbel. Wat ons betrof,’ zei ik tegen haar, ‘was er in dertig jaar al genoeg geld van de armste naar de rijkste landen doorgesluisd.’

‘Maar,’ wierp ze tegen, alsof dit vanzelfsprekend was, ‘ze hadden dat geld toch geleend! Je moet je schulden toch terugbetalen?’

Op dit moment besepte ik dat het een heel ander soort gesprek zou worden dan ik aanvankelijk had gedacht.

Waar moest ik beginnen? Ik had kunnen beginnen met uit te leggen dat deze leningen oorspronkelijk waren aangegaan door niet-verkozen dictators die het grootste deel ervan direct overboekten naar hun Zwitserse bankrekeningen, en ik had haar kunnen vragen of het rechtvaardig was om te eisen dat de geldschieters niet door de dictator of zijn trawanten zouden worden terugbetaald, maar letterlijk door voedsel

uit de mond van hongerige kinderen weg te halen. Of ik had haar kunnen vragen te bedenken hoeveel van deze arme landen het geleende bedrag in feite al in drie- of viervoud terug hadden betaald, terwijl dit door het wonder van de samengestelde interest nog maar weinig had uitgemaakt voor de hoofdsom. Ik kon ook opmerken dat er verschil was tussen het herfinancieren van leningen en de eis dat landen om voor herfinanciering in aanmerking te komen een rechtlijnig vrije-marktbeleid moesten volgen dat in Washington of Zürich was uitgedacht en waarmee hun ingezetenen nooit hadden ingestemd en ook nooit zouden instemmen, en dat het een beetje oneerlijk was om erop aan te dringen dat landen een democratische grondwet zouden invoeren en vervolgens te benadrukken dat wie er ook gekozen werd geen zeggenschap zou hebben over het beleid van zijn eigen land. Of dat de economische maatregelen die door het IMF werden opgelegd niet eens werkten. Maar er was nog een onderliggend probleem: de aanname dat schulden terugbetaald moeten worden.

9

Het opmerkelijke aan de uitspraak dat je je schulden moet terugbetalen is dat dit zelfs volgens de economische standaardtheorie niet klopt. Van een geldschieter wordt verondersteld dat hij een zekere mate van risico moet accepteren. Als alle leningen, hoe krankzinnig ook, afgelost zouden worden – als er bijvoorbeeld geen faillissementswetten waren –, zouden de gevolgen rampzalig zijn. Welke reden zouden geldschieters dan nog hebben om geen domme lening te verstrekken?

‘Ik weet dat dit aannemelijk klinkt,’ zei ik, ‘maar vanuit een economisch gezichtspunt wordt er niet zo tegen leningen aangekeken. Van financiële instellingen wordt aangenomen dat ze middelen verstrekken om winstgevend investeringen mogelijk te maken. Als een bank gegarandeerd zijn geld met rente terug zou krijgen, ongeacht wat hij deed, zou het hele systeem niet werken. Stel dat ik bij het dichtstbijzijnde filiaal van de Bank of Scotland zou binnenlopen met de mededeling dat ik net een fantastische tip heb gekregen voor de paardenrennen, met het verzoek om me een paar miljoen pond te lenen. Natuurlijk zou ik worden uitgelachen. Maar dat is omdat ze weten dat ze, als mijn paard niet wint, nooit hun geld terug zullen krijgen. Maar stel je nu voor dat er een wet bestaat die zegt dat ze altijd hun geld terugkrijgen, zelfs als dat betekent dat ik mijn dochter als slavin moet verkopen of mijn organen moet verhandelen. In dat geval hoeft een bank niet te aarzelen. Waarom zou je dan nog wachten op iemand die aankomt met een geloofwaardig plan om een wasserette op te zetten of iets dergelijks? In feite is dit de situatie die het IMF op wereldwijde

schaal in het leven heeft geroepen en die ertoe geleid heeft dat al die banken bereid waren om miljarden dollars uit te delen aan een gezelschap evidente schurken.'

Ik kon dit betoog niet afronden omdat er ongeveer op datzelfde moment een dronken financier verscheen die in de gaten had gekregen dat we het over geld hadden en grappige verhalen begon te vertellen over moreel risico, verhalen die al snel afgleden naar een lang en niet bijzonder boeiend verslag van een seksuele verovering. Ik liep weg.

Toch bleef die ene zin nog verscheidene dagen in mijn hoofd rondzingen: 'Je moet je schulden toch terugbetalen?'

10 Dat dit zo'n krachtige uitspraak is, komt doordat het in feite geen economische stelling is, maar een morele stelling. Het terugbetalen van je schulden is toch waar het in het moralisme om gaat? Je geeft mensen wat hun toekomt. Je accepteert je verantwoordelijkheden. Je voldoet aan je verplichtingen jegens anderen, net zoals je van hen verwacht dat ze voldoen aan hun verplichtingen jegens jou. Is er een duidelijker voorbeeld van je onttrekken aan je verantwoordelijkheden dan terug te komen op een belofte, of weigeren een schuld te betalen?

Ik bedacht dat juist die schijnbare vanzelfsprekendheid deze uitspraak zo verraderlijk maakte. Dit was het soort mantra dat verschrikkelijke dingen volstrekt alledaags en acceptabel kon doen lijken. Dat kan overdreven klinken, maar het is moeilijk om je over deze zaken niet op te winden als je er ooit de effecten van hebt waargenomen. En dat had ik. Ik had bijna twee jaar in de hooglanden van Madagaskar doorgebracht. Kort voor mijn aankomst was daar malaria uitgebroken. Het was een bijzonder kwaadaardige uitbraak omdat de malaria al sinds jaren uit de hoge gebieden van Madagaskar was verdreven, zodat de meeste mensen na enkele generaties hun immuniteit verloren hadden. Het probleem was dat er geld voor nodig was om de bestrijding van de muggen in stand te houden, omdat er op gezette tijden tests moesten worden uitgevoerd om er zeker van te zijn dat de muggen zich niet opnieuw gingen voortplanten, en het land bespoten moest worden als dit het geval bleek te zijn. Niet veel geld. Maar vanwege de door het IMF opgelegde bezuinigingsmaatregelen moest de regering het bestrijdingsprogramma opgeven. Er stierven tienduizend mensen. Ik kwam in contact met jonge moeders die hun kind verloren hadden. Je kunt je voorstellen dat het moeilijk te rechtvaardigen is dat tienduizend mensenlevens nodig waren om te voorkomen dat Citibank zijn verlies moest accepteren op een onverantwoordelijke lening die toch al weinig uitmaakte voor zijn balans. Maar nu had ik te maken met een

door en door fatsoenlijke vrouw – die ook nog werkzaam was voor een menslievende instelling – die het vanzelfsprekend vond dat schulden terugbetaald moeten worden.

* * *

In de loop van de volgende weken kwam haar uitspraak steeds weer in mijn gedachten terug. Waarom schuld? Wat geeft dit begrip zo'n vreemde kracht? Consumptieve schuld is de levensader van onze economie. Alle moderne staten berusten op uitgaven met geleend geld. Schuld is het centrale thema van de internationale politiek geworden. Maar niemand lijkt precies te weten wat het is, of hoe je erover moet denken.

II

Juist onze onwetendheid over schuld, de rekbaarheid van het begrip, geeft het zijn kracht. Eén ding dat we uit de geschiedenis kunnen leren is dat er geen betere manier is om op geweld gestoelde relaties te rechtvaardigen, om zulke relaties moreel verantwoord te doen lijken, dan door ze in de taal van schuld in te kleden – vooral omdat dit direct lijkt duidelijk te maken dat het slachtoffer iets verkeerd doet. Maffialeden en aanvoerders van zegevierende legers begrijpen dit. Al duizenden jaren hebben gewelddadige mensen hun slachtoffers voorgehouden dat die hun iets verschuldigd zijn. In elk geval hebben de slachtoffers aan hun overwinnaars 'hun leven te danken' omdat ze niet zijn omgebracht.

Een voorbeeld uit onze tijd is dat militaire agressie wordt omschreven als een misdaad tegen de menselijkheid en dat internationale gerechtshoven, wanneer die zich daarover uitspreken, doorgaans eisen dat agressors een schadevergoeding betalen. Na de Eerste Wereldoorlog werd Duitsland verplicht tot enorme herstelbetalingen, en Irak betaalt nog steeds aan Koeweit voor de invasie door Saddam Hoessein in 1990. Maar de derdewereldschuld, de schuld van landen als Madagaskar, Bolivia en de Filipijnen, lijkt precies andersom te werken. Met schuld belaste landen in de derde wereld zijn bijna uitsluitend landen die op een bepaald moment door Europese landen zijn aangevallen en veroverd, vaak de landen waaraan ze nu geld schuldig zijn. In 1895 viel Frankrijk Madagaskar binnen, ontbond de regering van de toenmalige koningin Ranavalona III en verklaarde het land tot een Franse kolonie. Een van de eerste dingen die generaal Gallieni deed na deze 'pacificatie', zoals de actie toentertijd werd aangeduid, was de bevolking hoge belastingen op te leggen, voor een deel om de kosten van

12 de invasie vergoed te krijgen, maar ook, aangezien Franse koloniën geacht werden fiscaal op eigen benen te staan, ter bestrijding van de bouwkosten van de spoorwegen, wegen, bruggen, plantages en dergelijke die het Franse regime wilde aanleggen. Aan de belastingbetalers is nooit gevraagd of ze deze spoorwegen, wegen, bruggen en plantages wilden hebben en evenmin is hun veel inspraak gegeven over waar en hoe deze tot stand moesten komen.¹ Integendeel: in de volgende vijftig jaar maakten het Franse leger en de Franse politie nog een groot aantal inwoners af die tegen de maatregelen in verzet kwamen; tijdens een opstand in 1947 alleen al volgens sommige meldingen meer dan een half miljoen. Niet dat Madagaskar ooit enige vergelijkbare schade aan Frankrijk had toegebracht. Desondanks kreeg de bevolking van meet af aan te horen dat zij Frankrijk geld verschuldigd was en is ze dit geld tot op de huidige dag aan Frankrijk schuldig, terwijl de rest van de wereld de rechtmatigheid van deze situatie accepteert. Wanneer de 'internationale gemeenschap' hier een morele kwestie bespeurt, is dit doorgaans wanneer ze het gevoel krijgt dat de regering van Madagaskar niet tijdig haar schulden betaalt.

Maar schuld is niet alleen het recht van de overwinnaar; het kan ook een manier zijn om winnaars te straffen die niet hadden mogen winnen. Het meest spectaculaire voorbeeld is de geschiedenis van de republiek Haïti, het eerste arme land dat in een permanente positie van schuldhorigheid is gebracht. De staat Haïti is gesticht door voormalige plantageslaven die zo stoutmoedig waren om niet alleen in opstand te komen, met indrukwekkende verklaringen van universele rechten en vrijheden, maar ook om de legers van Napoleon te verslaan die eropaf waren gestuurd om hen opnieuw tot slaaf te maken. Frankrijk verklaarde onmiddellijk dat de nieuwe republiek haar honderdvijftig miljoen franc schuldig was als schadevergoeding voor de onteigende plantages en de uitrustingskosten van de mislukte militaire expedities, en alle andere landen, met inbegrip van de Verenigde Staten, legden Haïti een embargo op tot deze schadevergoeding betaald zou zijn. Het bedrag, ter waarde van ongeveer achttien miljard dollar, was met opzet zo gekozen dat het niet opgebracht kon worden en het embargo zorgde ervoor dat de naam 'Haïti' sindsdien voorgoed gelijkstaat aan schuld, armoede en menselijke ellende.²

Soms lijkt schuld echter het omgekeerde te betekenen. Vanaf de jaren tachtig zijn de Verenigde Staten, die strikte voorwaarden stelden aan de terugbetaling van schulden door de derde wereld, zelf schulden aangegaan die de totale schuld van de derde wereld ver overtreffen, in

hoofdzaak vanwege militaire uitgaven. De buitenlandse schuld van de vs bestaat echter uit schatkistcertificaten die in het bezit zijn van institutionele beleggers in landen (Duitsland, Japan, Zuid-Korea, Taiwan, Thailand en de golfstaten) die in de meeste gevallen militaire protectoraten van de vs zijn en gastvrijheid bieden aan vs-bases met wapens en uitrusting die met datzelfde geleende geld bekostigd zijn. Dit is iets veranderd nu China op het toneel is verschenen – China is een bijzonder geval, om redenen die later verklaard zullen worden –, maar niet heel sterk: zelfs China is van mening dat het bezit van zoveel schatkistcertificaten van de vs het in zekere mate medeverantwoordelijk maakt voor de belangen van de vs, in plaats van andersom.

13

Wat is de status van al dit geld dat voortdurend naar de schatkist van de vs wordt gesluisd? Zijn dit leningen? Of is het schatting? In het verleden werden militaire mogendheden die honderden militaire bases buiten hun eigen grondgebied in stand hielden doorgaans aangeduid als ‘imperiums’, en imperiums eisten regelmatig schatting van de door hen onderdrukte volkeren. Natuurlijk verklaart de regering van de vs dat dit land geen imperium is, maar het is niet moeilijk om plausibel te maken dat deze betalingen alleen maar worden aangemerkt als leningen in plaats van schatting om te verdoezelen wat er in werkelijkheid gaande is.

Nu klopt het dat sommige soorten schuld en sommige soorten schuldenaren door de hele geschiedenis heen altijd anders behandeld zijn dan andere. Aan het begin van de achttiende eeuw, toen de toestanden in gevangnissen voor schuldenaren in de populaire pers aan de kaak werden gesteld, was een van de dingen die het Britse publiek het meest choqueerden het feit dat deze gevangnissen uit twee afdelingen bestonden. Aristocraten, die een kort verblijf in Fleet of Marshalsea vaak als een soort pr beschouwden, werden door dienaren in livrei van het goede der aarde voorzien en mochten geregeld bezoek van prostituees ontvangen. In de afdeling voor de ‘gewone man’ werden verarmde schuldenaren in benauwde cellen aan elkaar geketend, ‘bedekt met vuil en ongedierte’, zoals een rapport vermeldt, ‘en aan hun lot overgelaten om, zonder mededogen, aan honger of tyfus te sterven’.³

Met enige dichterlijke vrijheid kun je de mondiale economische verhoudingen op dit moment als een grootschaliger versie van hetzelfde beschouwen: met de Verenigde Staten als de schuldenaar met een gouden randje en Madagaskar als de pauper die in de cel daarnaast wordt uitgehongerd, terwijl de dienaren van de verweerde schuldenaar hem

voorhouden dat zijn problemen aan zijn eigen onverantwoordelijkheid te wijten zijn.

14 Hier is trouwens nog iets gaande dat dieper ligt, een filosofische vraag zelfs, die we onder ogen moeten zien. Wat is het verschil tussen een gangster die een pistool trekt en van je eist dat je hem duizend dollar voor 'bescherming' geeft, of diezelfde gangster die een pistool trekt en van je eist dat je hem duizend dollar leent? In de meeste opzichten is er natuurlijk geen verschil. Maar in sommige opzichten wel. In het geval van de schuld van de vs aan Korea of Japan zou deze lening, als het machtsevenwicht op een bepaald moment zou verschuiven, als Amerika zijn militaire suprematie zou verliezen, als de gangster zijn trawanten zou verliezen, misschien heel anders behandeld worden. Hij zou een echte verplichting kunnen worden. Maar het pistool zou nog steeds het doorslaggevende element lijken te zijn.

Er is een oude vari  t  grap die hetzelfde nog treffender naar voren brengt, hieronder in de verbeterde versie van Steve Wright:

Laatst loop ik met een vriend over straat en springt er een man uit een steegje die zegt: 'Handen omhoog!'

Terwijl ik mijn portemonnee trek, denk ik: misschien is de schade nog te beperken. Dus ik haal wat geld uit mijn portemonnee, richt me tot mijn vriend en zeg: 'H   Fred, hier is die vijftig dollar die je nog van me te goed hebt.'

De rover is zo beledigd dat hij duizend dollar van zijn eigen geld tevoorschijn haalt, Fred met het pistool op de borst dwingt om me dit te lenen, en het geld vervolgens weer terugneemt.

Uiteindelijk hoeft de man met het pistool niets te doen wat hij niet wil. Maar om zelfs een op geweld gebaseerd regime effectief te laten functioneren, moet je een soort regelsysteem instellen. De regels kunnen volstrekt willekeurig zijn. Het maakt zelfs niet uit welke regels het zijn. Of tenminste, het maakt aanvankelijk niets uit. Het probleem is dat mensen, vanaf het moment dat je de zaken in termen van schuld gaat inkleden, onvermijdelijk vragen wie er eigenlijk wat verschuldigd is aan wie.

Schuld is al minstens vijfduizend jaar onderwerp van discussie. In het grootste deel van de menselijke geschiedenis – in ieder geval de geschiedenis van staten en imperiums – hebben de meeste mensen te horen gekregen dat ze schuldenaren waren.⁴ Historici, en vooral degenen die zich bezighouden met ideeëngeschiedenis, hebben zich merkwaardig terughoudend getoond om de menselijke gevolgen van

dit feit onder ogen te zien, hoewel het – meer dan enig ander gegeven – voortdurend verontwaardiging en wrok heeft opgeroepen. Als je mensen vertelt dat ze minderwaardig zijn, zullen ze dit waarschijnlijk niet prettig vinden, maar het leidt verrassend zelden tot een gewapende opstand. Maar als je mensen vertelt dat ze in aanleg gelijken zijn die het niet gehaald hebben, en dat ze daarom zelfs datgene wat ze bezitten niet verdienen, dat het hun niet rechtmatig toekomt, zul je hen veel eerder tot razernij brengen. Dit is in ieder geval wat de geschiedenis ons lijkt te leren. Duizenden jaren lang heeft de strijd tussen rijk en arm voornamelijk de vorm van conflicten tussen schuldeisers en schuldenaren aangenomen, in de vorm van discussies over recht en onrecht van rentebetaling, schuldhorigheid, kwijtschelding, terugneming, restitutie, sekwestratie van schapen en beslaglegging op wijngaarden, en het als slaaf verkopen van de kinderen van schuldenaren. En in de afgelopen vijfduizend jaar zijn ook, met een opmerkelijke regelmaat, volksopstanden steeds op dezelfde manier begonnen: met de rituele vernietiging van de tabletten, papyri, grootboeken of andere schuldbewijzen die op een bepaald moment en een bepaalde plaats in gebruik waren. Daarna richtten de opstandelingen zich doorgaans op de administratie van landbezit en belastingen. Zoals de grote classicus Moses Finley het uitdrukte, hadden alle revolutionaire bewegingen in de antieke wereld hetzelfde doel voor ogen: ‘Scheld de schulden kwijt en herverdeel het land.’⁵

15

Onze neiging om dit over het hoofd te zien is nog merkwaardiger wanneer je bedenkt hoeveel van ons huidige morele en godsdienstige taalgebruik direct uit deze conflicten voortvloeit. Termen als ‘rekening’ en ‘verlossing’ springen het meest in het oog omdat ze direct uit de taal van de antieke financiële wereld zijn overgenomen. Maar hetzelfde kan gezegd worden van (morele) ‘schuld’, ‘vrijheid’, ‘vergeving’ en zelfs van ‘zonde’. Discussies over wie wat schuldig is aan wie hebben een centrale rol gespeeld in de ontwikkeling van ons basisvocabulary over goed en kwaad.

Dat zo’n groot deel van ons morele taalgebruik rond de discussie over schuld is ontstaan, heeft ons zicht op de inhoud van dit begrip verduisterd. Als je met de koning in discussie gaat moet je de taal van de koning gebruiken, ongeacht of je het met zijn uitgangspunten eens bent of niet.

Als je je verdiept in de geschiedenis van schuld ontdek je dan ook als eerste punt een diepgaande morele verwarring. Deze komt het duidelijkst naar voren uit het feit dat bijna overal ter wereld de meeste

mensen er zowel van overtuigd zijn (1) dat het vanzelfsprekend moreel is om geleend geld terug te betalen, en (2) dat iedereen die er een gewoonte van maakt om geld uit te lenen een slecht mens is.

16 Nu is het wel zo dat de meningen over dit tweede punt veranderlijk zijn. Een uiterste mogelijkheid is misschien de situatie die de Franse antropoloog Jean-Claude Galey aantrof in een gebied in de oostelijke Himalaya, waar de lage kasten – aangeduid als ‘de overwonnenen’ omdat men aannam dat ze afstamden van een volk dat ooit door de huidige kaste van landeigenaars overwonnen was – nog in de jaren zeventig in een toestand van permanente schuldafhankelijkheid werden gehouden. Deze mensen zonder land of geld waren verplicht om bij de landeigenaren te lenen om zich in leven te houden, niet voor het geld, want het ging om nietige bedragen, maar omdat de arme schuldenaren de rente in de vorm van arbeid moesten terugbetalen, wat erop neerkwam dat ze voedsel en onderdak kregen als ze de bijgebouwen van hun schuldeisers schoonmaakten en hun schuurtjes van nieuwe daken voorzagen. Voor deze ‘overwonnenen’ – zoals ook voor de meeste andere aardbewoners – waren de kostbaarste evenementen in hun bestaan bruiloften en begrafenissen. Daar was veel geld voor nodig, dat altijd geleend moest worden. Galey vermeldt dat het in zulke gevallen gebruikelijk was dat geldschieters uit een hoge kaste een van de dochters van de lener als onderpand eisten. Wanneer een arme man geld moest lenen voor het huwelijk van zijn dochter was dit onderpand vaak de bruid zelf. Zij moest zich na haar huwelijksnacht bij het huis van de geldschieder melden en daar enkele maanden doorbrengen als zijn concubine. Wanneer hij genoeg van haar had werd ze doorgestuurd naar een nabijgelegen houtkap waar ze een jaar of twee als prostituee moest werken om de schuld van haar vader af te lossen. Wanneer de schuld was afgelost keerde ze terug naar haar echtgenoot en begon haar huwelijksleven.⁶

Dit lijkt schokkend, zelfs misdadig, maar Galey vermeldt geen algemeen gevoel van onrechtvaardigheid. Iedereen leek het gevoel te hebben dat dit de normale gang van zaken was. En ook de plaatselijke brahmanen gaven weinig blijk van bezorgdheid, terwijl zij toch de uiteindelijk arbiters waren in morele kwesties. Dit is echter niet verrassend omdat de meest prominente geldschieters vaak zelf brahmanen waren.

Zelfs in dit geval is het natuurlijk moeilijk om te weten te komen wat mensen achter gesloten deuren zeggen. Als een groep maoïstische rebellen – die in dit deel van het Indiase platteland actief zijn –

zich plotseling van deze streek meester zou maken en de plaatselijke woekeraars zou berechten, zouden de tongen over deze praktijk waarschijnlijk loskomen.

Maar wat Galey beschrijft is, zoals ik al zei, een uiterste mogelijkheid, waarbij de woekeraars zelf de uiteindelijke morele autoriteiten zijn. Vergelijk dit bijvoorbeeld met het middeleeuwse Frankrijk, waar de morele status van geldschieters sterk omstreden was. De katholieke kerk had de praktijk van geld lenen tegen rente altijd verboden, maar dit verbod raakte vaak in onbruik, waardoor de kerkelijke hiërarchie genoodzaakt werd predikcampagnes op te zetten en bedelmonniken langs de steden te sturen om woekeraars te waarschuwen dat zij, tenzij ze berouw toonden en alle rentes aan hun slachtoffers terugbetaalden, in de hel terecht zouden komen.

17

De betreffende preken, waarvan er veel bewaard zijn gebleven, staan vol met gruwelverhalen over Gods behandeling van onboetvaardige geldschieters: verhalen van rijkkaards die door krankzinnigheid of vreselijke ziekten worden getroffen en die nachtmerries hebben over hun doodsbed met slangen of duivels die hen komen verscheuren of verslinden. In de twaalfde eeuw, toen deze campagnes op hun hoogtepunt waren, werden er directere sancties ingevoerd. Het pausdom instrueerde plaatselijke parochies om alle bekende woekeraars te excommuniceren; zij mochten geen sacramenten ontvangen en hun lichaam mocht onder geen voorwaarde in heilige grond begraven worden. Een Franse kardinaal, Jacques de Vitry, beschreef rond 1210 het verhaal van een bijzonder invloedrijke geldschieder, wiens vrienden de dorpspastoor onder druk zetten om de regels te verwaarlozen en hem op het plaatselijke kerkhof te laten begraven:

Omdat de vrienden van de overleden woekeraar sterk aandrongen, gaf de pastoor toe en zei: 'Laten we zijn lichaam op een ezel leggen om te zien wat Gods wil is en wat Hij met het lichaam zal doen. Ongeacht waar de ezel het brengen zal, zij het een kerk, een begraafplaats of iets anders, daar zal ik hem begraven.' Het lichaam werd op de ezel gelegd en deze bracht het, zonder naar rechts of links uit te wijken, direct de stad uit naar de plek waar dieven werden opgehangen en wierp het lijk met een krachtige beweging in de mesthoop onder de galg.⁷

In de hele wereldliteratuur is het bijna onmogelijk één enkele sympathieke geldschieder te vinden, of preciezer gezegd: één sympathieke persoon die dit beroepsmatig doet, wat per definitie betekent dat hij

rente vraagt. Ik weet niet of er een ander beroep bestaat – misschien dat van beul? – met zo'n onveranderlijk slecht imago. Dit is vooral opmerkelijk als je bedenkt dat woekeraars, in tegenstelling tot beulen, vaak tot de rijkste en machtigste mensen van hun gemeenschap behoren. Toch roept zelfs de naam 'woekeraar' al meteen voorstellingen op van geldwolven, bloedgeld, ponden vlees en het verkopen van zielen, en achter al deze voorstellingen staat de duivel, die zelf ook vaak wordt voorgesteld als een soort woekeraar, een boosaardige rekenmeester met zijn kasboeken, of als de figuur die oprijst achter de woekeraar, in afwachting van het moment waarop hij zich meester kan maken van de ziel van een schurk die louter door zijn beroep een pact met de hel heeft gesloten.

Historisch gesproken zijn er voor een geldschietter maar twee effectieve manieren geweest om zich aan schande te onttrekken: ofwel de verantwoordelijkheid doorschuiven naar een derde partij, of benadrukken dat de lener nog slechter is dan hijzelf. In het middeleeuwse Europa kozen grote heren vaak voor de eerste benadering door joden als plaatsvervangers in te schakelen. Velen van hen spraken zelfs van 'onze' joden – joden die onder hun persoonlijke bescherming stonden –, hoewel dit in de praktijk meestal betekende dat zij de joden op hun grondgebied eerst elke mogelijkheid ontzegden om in hun bestaan te voorzien behalve door woeker, met de zekerheid dat zij door iedereen gehaat zouden worden, en zich vervolgens van tijd tot tijd tegen hen keerden omdat joden nu eenmaal verachtelijk waren, zodat ze het geld zelf konden inpikken. De tweede benadering is natuurlijk gebruikelijker. Maar deze leidt doorgaans tot de conclusie dat bij een lening beide partijen in gelijke mate schuldig zijn, dat er aan de hele zaak een luchtje zit en dat er alle kans is dat beide partijen verdoemd zijn.

Andere godsdienstige tradities gaan uit van andere gezichtspunten. In de middeleeuwse hindoewetgeving waren rentedragende leningen niet alleen toegestaan – de belangrijkste regel was dat de rente nooit de hoofdsom mocht overtreffen –, maar werd vaak benadrukt dat een schuldenaar die niet betaalde zou reïncarneren als slaaf in het huishouden van zijn schuldeiser, of in latere wetboeken als zijn paard of os. Dezelfde verdraagzame houding tegenover geldschietters en dezelfde waarschuwingen voor karmische vergelding tegen leners komen terug in allerlei stromingen van het boeddhisme. Maar op het moment dat men vond dat woekeraars te ver gingen, kwam er precies hetzelfde soort verhalen voor de dag als in Europa. Een middeleeuwse Japanse auteur beschrijft een – volgens hem waargebeurd – verhaal

over het verschrikkelijke lot van Hiromushime, de vrouw van een rijke districtsbestuurder rond het jaar 776 n.C. Zij was een uitzonderlijk hebzuchtige vrouw die

water toevoegde aan de rijstwijf die ze verkocht en zo op haar zwaar verdunde sake een enorme winst maakte. Op de dag dat ze iemand iets uitleende gebruikte ze een kleine maatbeker, maar op de dag van de terugbetaling gebruikte ze een grote. Als ze rijst uitleende woog haar schaal kleine porties af, maar als ze werd uitbetaald was dit in grote hoeveelheden. De hoeveelheid rente die ze onder dwang inde was ontzagwekkend, vaak wel tien- of zelfs honderdmaal zo groot als de oorspronkelijke lening. Ze was onbuigzaam over het terugvorderen van schulden en legde geen enkel medegevoel aan de dag. Daarom werden veel mensen bevangen door angst; zij verlieten hun huis om uit haar omgeving te ontsnappen en zwierven door andere provincies rond.⁸

19

Nadat ze was gestorven, baden monniken zeven dagen lang boven haar verzegelde doodkist. Op de zevende dag kwam haar lichaam op geheimzinnige wijze weer tot leven:

Wie haar kwam bekijken stuitte op een onbeschrijflijke stank. Vanaf haar middel omhoog was ze al een os geworden, met hoorns van tien centimeter die uit haar voorhoofd omhoogstaken. Haar twee handen waren in de hoeven van een os veranderd en haar nagels waren gebarsten, zodat ze leken op de wreef van een ossenhoef. Maar vanaf haar middel omlaag had ze het lichaam van een mens. Ze hield niet van rijst en gaf de voorkeur aan het eten van gras. Ze at als een herkauwend dier. En ze lag naakt in haar eigen uitwerpselen.⁹

Er kwamen sensatiezoekers op af. De schuldbewuste en beschaamde familie deed wanhopige pogingen om vergeving te kopen door alle schulden kwijt te schelden en veel van haar rijkdom aan godsdienstige instellingen te schenken. Uiteindelijk werd deze in een monster veranderde vrouw door de dood uit haar lijden verlost.

De auteur, zelf een monnik, had het gevoel dat het verhaal een duidelijk geval van voortijdige reïncarnatie vertelde, dat de vrouw door de wet van karma gestraft werd voor haar schendingen van 'wat zowel redelijk als rechtvaardig is'. Zijn probleem was dat boeddhistische geschriften, voor zover deze expliciet op de zaak ingingen, geen precedent opleverden. Normaliter waren het de schuldenaren van wie men

aannam dat ze als ossen wedergeboren zouden worden, niet de schuldeisers. Toen het moment gekomen was om de moraal van het verhaal uit de doeken te doen, werd zijn uiteenzetting dan ook beslist verwarrend:

20 Zoals een soetra zegt: 'Wanneer we onze leningen niet terugbetalen is onze straf dat we als een paard of os worden wedergeboren.' 'De schuldenaar is als een slaaf, de schuldeiser als een meester.' Of op een andere plaats: 'Een schuldenaar is een fazant en zijn schuldeiser een havik.' Als je een lening hebt verstrekt, leg dan geen onredelijke druk op je schuldenaar om terugbetaald te worden. Als je dit wel doet zul je worden wedergeboren als een paard of een os en tewerk worden gesteld voor degene die je schuldenaar was, zodat je een veelvoud zult boeten.¹⁰

Maar hoe pakt het dan uit? Ze kunnen toch niet allebei als dieren in elkaars stal eindigen?

Alle grote godsdienstige tradities lijken op de een of andere manier tegen deze moeilijkheid aan te lopen. Aan de ene kant brengen alle menselijke betrekkingen schuld met zich mee en blijft niemand dus vrij van morele smetten. Beide partijen hebben zich waarschijnlijk al ergens schuldig aan gemaakt door een leenrelatie aan te gaan; op zijn minst lopen ze een duidelijk risico van schuld als de terugbetaling wordt uitgesteld. Maar daartegenover staat dat we iemand die zegt dat hij of zij 'aan niemand iets verschuldigd is' niet direct als een toonbeeld van deugd beschouwen. In de seculiere wereld bestaat moraal voornamelijk uit het voldoen aan onze verplichtingen jegens anderen en hebben we een hardnekkige neiging om ons deze verplichtingen als schulden voor te stellen. Misschien kunnen monniken dit dilemma omzeilen door zich geheel uit de seculiere wereld terug te trekken, maar alle anderen lijken gedoemd te zijn om in een heelal te leven dat zich niet gemakkelijk laat begrijpen.

* * *

Het verhaal van Hiromushime is een schoolvoorbeeld van de impuls om de beschuldiging op de beschuldiger terug te werpen: net als in het verhaal over de dode woekeraar en de ezel is de nadruk op uitwerpselen, dieren en vernedering duidelijk bedoeld als de ultieme rechtvaardigheid, waarbij de schuldeiser gedwongen wordt om dezelfde gevoelens van schande en vernedering door te maken die altijd

bij schuldenaren worden teweeggebracht. Dit is een levensechtere en directere manier om diezelfde vraag te stellen: 'Wie is eigenlijk wat verschuldigd aan wie?'

Het is ook een uitstekend voorbeeld van hoe je, vanaf het moment dat je deze vraag stelt, de taal van de schuldeiser overneemt. Net zoals onze betaling, wanneer we onze schulden niet betalen, 'de vorm aanneemt van een wedergeboorte als een paard of een os', zo zul je ook, als je een onredelijke schuldeiser bent, moeten 'terugbetalen'. Op deze manier wordt zelfs karmische gerechtigheid teruggebracht tot de taal van een zakelijke transactie.

Hier komen we bij de centrale vraag van dit boek: wat betekent het precies om te zeggen dat ons besef van moraal en rechtvaardigheid wordt teruggebracht tot de taal van een zakelijke transactie? Wat betekent het wanneer we morele verplichtingen terugbrengen tot financiële schulden? Wat verandert er wanneer het ene in het andere wordt omgezet? En hoe spreken we erover wanneer onze taal zo sterk door de markt is gevormd? Op een bepaald niveau is het verschil tussen een verplichting en een schuld eenvoudig en duidelijk. Een schuld is de verplichting om een bepaalde som geld te betalen. Als gevolg hiervan kan een schuld, in tegenstelling tot elke andere vorm van verplichting, nauwkeurig gekwantificeerd worden. Dit maakt schulden eenvoudig, kil en onpersoonlijk, en dat maakt het weer mogelijk om schulden overdraagbaar te maken. Als je iemand een wederdienst schuldig bent, of je leven aan hem of haar te danken hebt, betreft die verplichting een specifieke persoon. Maar als je veertigduizend dollar met een rente van 12 procent verschuldigd bent, maakt het niet uit wie de schuldeiser is en hoeft geen van beide partijen zich het hoofd te breken over wat de andere partij nodig heeft, wil, of in staat is te doen, iets wat ze zeker wél zouden doen als ze iemand een gunst, respect of dankbaarheid schuldig waren. Je hoeft met menselijke effecten geen rekening te houden; je hoeft alleen maar op een hoofdsom, balansen, boetes en rentevoeten te letten. Als je ten slotte je huis moet opgeven en naar andere streken moet vertrekken, als je dochter in een mijnwerkerskamp als prostituee moet gaan werken, is dat voor de schuldeiser een ongelukkige bijkomstigheid. Geld is geld en zaken zijn zaken.

Vanuit dit gezichtspunt is de cruciale factor, en een thema dat in deze bladzijden uitvoerig verkend zal worden, het vermogen van geld om moraal om te zetten in een zaak van onpersoonlijke rekenkunst en door dit te doen dingen te rechtvaardigen die anders misdadig of obscene zouden lijken. De factor geweld, waarop ik tot nu toe de nadruk

heb gelegd, lijkt dan op de tweede plaats te komen. Het verschil tussen een schuld en een louter morele verplichting is niet de aan- of afwezigheid van gewapende mannen die deze verplichting kunnen afdwingen door zich van de bezittingen van de schuldenaar meester te maken of door te dreigen hem de benen te breken. Het verschil bestaat er alleen uit dat een schuldeiser over de middelen beschikt om precies, getalmatig, aan te geven hoeveel de schuldenaar verschuldigd is.

22 Maar bij nader inzien ontdek je dat deze twee elementen, geweld en kwantificering, nauw met elkaar verbonden zijn. Het is bijna onmogelijk om het ene te vinden los van het andere. Franse woekeraars hadden machtige vrienden en handlangers, die zelfs kerkelijke gezagsdragers onder druk konden zetten. Hoe hadden ze anders schulden uitbetaald kunnen krijgen die technisch gesproken onwettig waren? Hiromushime was tegenover haar schuldenaren niet bereid tot enig compromis – ‘toonde geen enkel mededogen’ –, maar ze was dan ook de vrouw van de gouverneur. Ze hoefde zich niet genadig te tonen. Mensen zonder gewapende achterban kunnen zich niet veroorloven om zo veeleisend te zijn.

De manier waarop geweld, of de dreiging met geweld, menselijke relaties omzet in rekenkunde, zal in de loop van dit boek steeds opnieuw aan de orde komen. Het is de uiteindelijke bron van de morele verwarring die zich aan alles rond het onderwerp schuld meedeelt. De resulterende dilemma's lijken net zo oud te zijn als de beschaving zelf. We kunnen het proces uit de allereerste geschriften uit het antieke Mesopotamië aflezen; het vindt zijn eerste filosofische uitdrukking in de Veda's, komt in een eindeloze verscheidenheid in de hele geschreven geschiedenis terug en ligt nog steeds ten grondslag aan het weefsel van onze huidige instellingen – de staat en de markt – en aan onze meest basale opvattingen over de aard van vrijheid, moraal en sociale betrekkingen, die alle gevormd zijn door een geschiedenis van oorlog, verovering en slavernij, op manieren die we zelfs niet langer kunnen waarnemen omdat we ons de dingen niet langer op enige andere wijze kunnen voorstellen.

* * *

Er zijn voor de hand liggende redenen waarom dit een bijzonder belangrijk moment is om de geschiedenis van schuld opnieuw in ogenschouw te nemen. In september 2008 begon er een financiële crisis die de hele wereldeconomie bijna met gierende remmen tot stilstand

bracht. In vele opzichten wás er ook sprake van stilstand: schepen bevoeren de oceanen niet langer en er werden er duizenden uit de vaart genomen. Bouwkranen werden ontmanteld omdat er geen nieuwbouw meer plaatsvond. Banken verstrekten bijna geen leningen meer. De crisis leidde niet alleen tot woede en verbijstering bij het publiek, maar ook tot de aanzet van een openbare discussie over de aard van schuld en geld en over de financiële instellingen die over het lot van naties waren gaan beschikken.

Maar het bleef bij een moment. De discussie kwam niet serieus op gang.

Mensen waren toe aan een dergelijke discussie omdat het verhaal dat zij de laatste tien jaar te horen hadden gekregen zojuist was ontmaskerd als een kolossale leugen. Er is echt geen vriendelijker manier om dit uit te drukken. Jarenlang had iedereen gehoord over een hele verzameling buitengewoon vernuftige financiële innovaties: kredieten en productderivaten, gecollateraliseerde hypotheekobligaties, hybride effecten, interestruil en dergelijke. De nieuwe derivatenmarkten waren zo ongelooflijk geavanceerd dat een prominente beleggingsfirma – volgens een hardnekkig verhaal – astrofysici moest inhuren om programma's te draaien die zo complex waren dat zelfs de financiers ze niet konden begrijpen. De boodschap was duidelijk: die dingen moet je aan professionals overlaten. Je kon er met je verstand eenvoudig niet bij. Zelfs als je niet erg op financiers gesteld was – en maar weinig mensen leken bereid het voor hun menslievendheid op te nemen –, moest je erkennen dat ze buitengewoon capabel waren, en zelfs zo bovennatuurlijk capabel dat democratisch toezicht op financiële markten eenvoudigweg onvoorstelbaar was. (Zelfs een groot aantal academici ging hierin mee. Ik herinner me nog goed conferenties in 2006 en 2007 waar modieuze sociale wetenschappers betoogden dat deze nieuwe beleggingsvormen, in combinatie met nieuwe informatietechnologieën, een transformatie aankondigden in de essentie van tijd en mogelijkheden, en zelfs van de hele werkelijkheid. Ik herinner me dat ik toen al dacht dat het idioten waren. En dat waren ze ook.)

Toen de stofwolken waren opgetrokken bleken de meeste, zo niet al deze innovaties niets meer te zijn geweest dan een zwaar opgetuigde zwendel. Het ging om operaties als het aan arme gezinnen verkopen van hypotheekleningen die zo waren opgesteld dat de kopers uiteindelijk onmogelijk aan hun verplichtingen konden voldoen, waarbij weddenschappen werden afgesloten over hoe lang het zou duren tot dat moment aanbrak; het ging om het samenbundelen van hypotheek en

weddenschap teneinde deze combinatie aan institutionele beleggers te verkopen – die misschien wel de zorg droegen voor het pensioenkapitaal van de hypotheekgever –, met als argument dat dit in alle gevallen geld zou opleveren. Het ging ook om het verlenen van toestemming aan deze beleggers om hun pakketjes te laten circuleren alsof het geld was, en om het overdragen van de verantwoordelijkheid voor het uitbetalen van de weddenschap aan een gigantisch verzekeringsconglomeraat dat, als het onder het gewicht van zijn uiteindelijke schuld zou bezwijken – iets wat met zekerheid zou gebeuren –, door belastingbetalers gered zou moeten worden, zoals dergelijke conglomeraten ook inderdaad gered zijn.¹¹ Dit lijkt sterk op een veel verder uitgewerkte versie van wat banken deden toen ze tegen het eind van de jaren zeventig geld leenden aan dictators in Bolivia en Gabon: het verstrekken van volstrekt onverantwoordelijke leningen in het volle besef dat politici en bureaucraten, zodra dit bekend was geworden, razendsnel aan de gang zouden gaan om ze toch afgelost te krijgen, ongeacht het aantal mensenlevens dat verwoest en vernietigd zou moeten worden om dit doel te bereiken.

Het enige verschil was dat de bankiers het deze keer op een onvoorstelbaar grote schaal deden: de totale hoeveelheid schuld die ze hadden opgebouwd was groter dan het gecombineerde bbp van alle landen op aarde. Deze operatie bracht de wereld in een vrije val en vernietigde bijna het systeem zelf.

Leger en politie stonden paraat om de verwachte rellen en onrust te bestrijden, maar deze reacties bleven uit. En evenmin kwamen er ingrijpende veranderingen tot stand in de werkwijze van het systeem. Op dat moment ging iedereen ervan uit dat er, nu boegbeelden van het kapitalisme als Lehman Brothers, Citibank en General Motors het begaven en alle aanspraken op hogere wijsheid waren doorgeprikt, ten minste een bredere discussie zou worden hervat over de aard van schuld en kredietverlenende instellingen. En niet alleen een discussie.

De meeste Amerikanen bleken open te staan voor radicale oplossingen. Peilingen toonden aan dat een overweldigende meerderheid van de Amerikanen het gevoel had dat de banken, ongeacht de economische consequenties, niet gered moesten worden, maar dat gewone burgers die met slechte hypotheek opgezadeld waren daarvan afgeholpen moesten worden. In de Verenigde Staten is dit iets heel bijzonders. Al vanaf hun koloniale verleden hebben Amerikanen van alle naties de minste sympathie opgebracht voor schuldenaren. In zekere zin is dit merkwaardig omdat Amerika in hoofdzaak gekoloniseerd is

door uitgeweken schuldenaren, maar het is wel een land waarin het idee dat moraal gelijkstaat met het betalen van schulden dieper geworteld is dan in bijna elk ander land. In de koloniale tijd werd het oor van een wanbetaler vaak aan een paal gespijkerd. De Verenigde Staten waren een van de laatste landen ter wereld die een faillissementswet aannamen: ondanks het feit dat de Amerikaanse grondwet in 1787 aan de nieuwe regering een specifieke opdracht gaf om een dergelijke wet op te stellen, werden alle pogingen tot 1898 op ‘morele gronden’ verworpen.¹² De totstandkoming van deze wet was van historische betekenis. Misschien was het juist om die reden dat degenen die belang hadden bij een matiging van de discussie in de media en in wetgevende lichamen besloten dat dit niet het goede moment was. De regering van de Verenigde Staten dekte het probleem af met een pleister van drie biljoen dollar en veranderde niets. De bankiers werden gered, maar kleine schuldenaren – met slechts enkele uitzonderingen – werden dat niet.¹³ Midden in de grootste economische recessie sinds de jaren dertig kwam er zelfs al een reactie tegen deze kleine wanbetalers op gang, aangestuurd door financiële ondernemingen die er nu bij dezelfde regering die hun gered heeft op aandringen dat de wetgeving tegen gewone burgers in financiële moeilijkheden streng moet worden gehandhaafd. De *Star Tribune* van Minneapolis-St. Paul merkt op dat ‘het geen misdaad is om geld schuldig te zijn’, maar dat ‘mensen wel routinematig gevangen worden gezet als ze hun schulden niet betalen’. In Minnesota ‘is het gebruik van arrestatiebevelen tegen schuldenaren in de afgelopen vier jaar met 60 procent gestegen, met 845 gevallen in 2009... In Illinois en Zuidwest-Indiana leggen sommige rechters celstraf op aan schuldenaren die geen gevolg geven aan een gerechtelijk bevel tot betaling. In het uiterste geval zitten mensen gevangen tot ze een minimale betaling gedaan hebben. In januari [2010] veroordeelde een rechter een inwoner van Kenney, Illinois, tot “een celstraf voor onbepaalde tijd”, zolang hij niet met driehonderd dollar voldeed aan een schuld bij een houtwerf.’¹⁴

Met andere woorden: we komen in de buurt van een herinvoering van de vroegere gevangenis voor schuldenaren. Intussen is de discussie stilgevallen, is de volkswroede tegen reddingsoperaties voor banken geluwd tot onduidelijk gepruttel en lijken we onverbiddelijk af te sterven op de volgende grote financiële catastrofe, met als enige vraag hoe lang deze nog op zich zal laten wachten.

We hebben het punt bereikt waarop het IMF zelf, in een poging zijn status als geweten van het mondiale kapitalisme terug te winnen, ge-

waarschuwd heeft dat we, als de huidige koers zich voortzet, de volgende keer niet langer op redding hoeven te rekenen. Het publiek zal dit niet accepteren en het gevolg zal zijn dat de hele zaak dan werkelijk instort. Een recente krantenkop luidt: 'IMF waarschuwt dat tweede reddingsoperatie de democratie zou bedreigen'.¹⁵ Met democratie wordt hier bedoeld op kapitalisme. Het zegt wel iets dat zelfs degenen die het gevoel hebben dat zij verantwoordelijk zijn voor de instandhouding van de huidige wereldeconomie, en die nog maar enkele jaren geleden optraden alsof het huidige systeem het eeuwige leven had, nu overall een einde der tijden waarnemen.

26

* * *

In dit geval heeft het IMF een punt. We hebben alle reden om aan te nemen dat we inderdaad aan de vooravond staan van historische veranderingen.

Natuurlijk is iedereen geneigd alles om zich heen als fonkelnieuw te beschouwen. En dit gaat zeker op voor geld. Hoe vaak is ons niet verteld dat de komst van virtueel geld, de dematerialisatie van muntgeld tot plastic en van dollars tot bliepjes elektronische informatie, ons in een ongekend nieuwe financiële wereld heeft gebracht? En natuurlijk was de veronderstelling dat we ons op dit maagdelijke terrein bevonden een van de dingen die het zo gemakkelijk maakten voor Goldman Sachs en consorten om mensen ervan te overtuigen dat niemand hun oogverblindende nieuwe financiële constructies kon begrijpen. Maar wanneer je deze zaken op een brede historische schaal projecteert, is de eerste ontdekking dat virtueel geld niets nieuws is. In feite was dit de oorspronkelijke vorm van geld. Kreditsystemen, rekeningen en zelfs kostendeclaraties bestonden allang voor muntgeld. Deze zaken zijn net zo oud als de beschaving zelf. Natuurlijk ontdekken we ook dat de geschiedenis heen en weer lijkt te pendelen tussen perioden die worden overheerst door ongemunt edelmetaal – waarbij wordt aangenomen dat goud en zilver geld zijn – en perioden waarin geld wordt beschouwd als een abstractie, een virtuele rekeneenheid. Maar historisch gesproken komt krediet op de eerste plaats en is datgene waar we op dit moment getuige van zijn een terugkeer van opvattingen die in de Middeleeuwen, of zelfs in het oude Mesopotamië, als vanzelfsprekend werden beschouwd.

Maar de geschiedenis biedt ons fascinerende suggesties over wat we zouden kunnen verwachten. Bijvoorbeeld: in het verleden hebben tijd-

perken van virtueel krediet bijna onveranderlijk geleid tot instellingen die erop moesten toezien dat niet alles in het honderd liep – die moesten voorkomen dat geldschieters zich verbonden met bureaucraten en politici om iedereen uit te persen, zoals nu het geval lijkt te zijn. Deze tijdperken werden gekenmerkt door het creëren van instellingen die schuldenaars moesten beschermen. Het nieuwe tijdperk van krediet waarin we ons thans bevinden, lijkt precies andersom begonnen te zijn. Het begon met de schepping van mondiale instellingen als het IMF, die niet ontworpen waren om schuldenaren maar om schuldeisers te beschermen. Tegelijkertijd stelt een periode van twintig jaar op de historische schaal die hier wordt besproken niets voor. We hebben er maar heel weinig idee van wat we mogen verwachten.

27

* * *

Dit boek gaat over de geschiedenis van schuld, maar het gebruikt deze geschiedenis ook als een manier om fundamentele vragen te stellen over wat mensen en de menselijke samenleving zijn of zouden kunnen worden – over wat we werkelijk aan elkaar verschuldigd zijn, en zelfs wat het betekent om deze vraag te stellen. Daarom begint het boek met een poging om een reeks mythen door te prikken, niet alleen de mythe van de ruilhandel, die in het eerste hoofdstuk aan de orde wordt gesteld, maar ook daarmee concurrerende mythen over oerschulden aan de goden of aan de staat – mythen die op de een of andere manier de grondslag leggen voor onze ingeburgerde opvattingen over economie en over de samenleving. In dat ingeburgerde gezichtspunt verheffen de Staat en de Markt zich boven al het andere als diametraal tegengestelde principes. De historische werkelijkheid laat echter zien dat deze twee instellingen tegelijk geboren zijn en altijd met elkaar vervlochten zijn gebleven. Het enige wat al deze misvattingen met elkaar gemeen hebben is dat zij ertoe neigen alle menselijke betrekkingen te reduceren tot een uitwisseling, alsof onze banden met de samenleving, en zelfs met de kosmos, kunnen worden voorgesteld als een zakelijke overeenkomst. Dit leidt tot een volgende vraag: als het niet gaat om een uitwisseling, waar gaat het dan wel om? In hoofdstuk 5 begin ik deze vraag te beantwoorden door, op basis van antropologisch onderzoek, een gezichtspunt te ontvouwen over de morele grondslag van het economisch leven. Daarna keer ik terug naar de vraag over de oorsprong van geld om aan te tonen hoe het principe van uitwisseling in hoofdzaak als een effect van geweld is ontstaan – dat de werkelijke

28 oorsprong van geld gelegen is in misdaad en schadeloosstelling, oorlog en slavernij, eer, schuld en verlossing. Op zijn beurt geeft dit, vanaf hoofdstuk 8, toegang tot een geschiedenis van schuld en krediet in de afgelopen vijfduizend jaar, met een sterke afwisseling tussen periodes met virtueel en met fysiek geld. Veel van de ontdekkingen over dit onderwerp komen volstrekt onverwacht: van de oorsprong van moderne opvattingen over rechten en vrijheden in de antieke slavenwet, via de oorsprong van investeringskapitaal in het middeleeuwse Chinese boeddhisme, tot het feit dat veel van de beroemdste argumenten van Adam Smith gekopieerd lijken te zijn uit het werk van vrijemarkttheoretici in het middeleeuwse Perzië – een ontdekking die trouwens ook interessante implicaties heeft voor het begrip van de huidige aantrekkingskracht van de politieke islam. Dit alles ter voorbereiding op een nieuwe benadering van de laatste vijfhonderd jaar, die door kapitalistische imperiums zijn gedomineerd, en om een begin te maken met een onderzoek naar wat op dit moment werkelijk op het spel staat.

Het heeft er heel lang op geleken dat we niet langer Grote Vragen kunnen stellen. Maar langzamerhand ziet het ernaar uit dat we geen andere keuze hebben.